

MMA NSOKWASI NÈ: NÈKÀMMÀ NÀ ÙKPÙRÙ NGHỌTA OKWU

Si N' Aka

George E. Onwudiwe (PhD)

Ngalaba Amumamu Igbo, Afrịka na Eshia

Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka

ge.onwudiwe@unizik.edu.ng; eloge2002@gmail.com

Umi edemede

Mmèwere ekwumekwu n'asusu o bula bu udaasusu. Udaasusu nwekwara keusoro na kentuakwa. Udaasusu keusoro bu ndi ahụ a na-edo n'usoro iji wube okwu; ya bu mkpuruuda mgbochiume na mkpuruuda udaume. Ma, udaasusu keusoro ga-adi ka okiriko abaghi n'ihe o bula na-enweghi nghota ma e webataghi mkpuruuda kentuakwa n'okwu (Lobner 2002). O ga-ahakwa ahụ ibagide ekwumekwu n'ejighi udaasusu kentuakwa. Nke a mere edemede a ji choo ikowaputa mkpa udaasusu kentuakwa di n'iwebata nghota n'utoasusu mgbe a na-asu ya. Okwu o bula nke mmadu na-ekwu nwere nghota o kwesiri inye site na nhazi nke udaasusu kentuakwa ma o bu nka onye na-ekwu okwu ji ekwu, nke ihe ga-eziputa ya bu uda asusu kentuakwa di iche iche, ndi Okaasusu Igbo kporo nsokwasị nke. Ma mgbe ufodu, okwu ndi mmadu na-ekwu adighi enye nghota kwesiri ka e nwete n'ihie e webataghi mma nsokwasị nke kwesiri na n'ebe ha kwesiri. Anyi ga-ewekota mma nsokwasị nke ufodu di mkpa maka isiokwu edemede a site n'edemede ndi odee di iche iche n'odidjuda na odidi udaasusu gbasara nke a, ma gbaso usoro kengkocha ziputa etu ha si ewebata nghota na nkamma n'ekwumekwu, tumadu n'asusu Igbo. Anyi ga-etinyekwa ntuputa nkeatutu Nikolaj Serjiyevich Trubetzkoy (1890 – 1999) na ndi Otu Mmụta Prague gbasara Odidi udaasusu guzowere nke anyi ga-akpo ebe a Odidi udaasusu Nnonon'oru n'edemede a. Mana anyi ga-ahoro kpomkwem otu n'ime umu atutu a nke anyi ga-akpo Nnonon'oru Kenziputa wee mee nkowa anyi, ma burukwa nke Malmkjær (2002) na Matthews (2007) kwadosiri ike maka udi isiokwu a. O buzi echiche na nkwenye edemede a na mgbe ndi mmadu guchara edemede a, ha ga-amalite iji mma nsokwasị nke ga na-adaba na-eme ekwumekwu, ma sitezie na nke a na-ekwu okwu ga na-enye nghota dabara adaba ma na-atọ uto na nti.

1.0 Okwu mmalite

Ekwumekwu abughi naani ikpoputa mkpuruudaasusu e doro n'usoro, ndi a na-ahukari anya ma na-elekwasị anya iji mata mgbe a supere okwu ahụ nke oma, ma o bu mgbe a supetaghi ya; ya bu mkpuruuda kemgbochiume na keudaume e ji wube ya. O metukwara mma ma o bu agwara udaasusu ndi ozo a naghị ahukewe anya, ndi Ashby na Maidment (2005) kowara di ka ndi na-emetuta otutu mkpuruudaasusu ma o bu nkejiokwu, ma o bukwari ahiriokwu niile.

Na ntunye nke ha gbasara mma, ma o bu agwara udaasusu ndi a, Clark, Yallop na Fletcher (2007) doro aka na nti na echiche na nkwenye na a na-atukwasị mma nsokwasị nke n'elu udaasusu kemgbochiume na keudaume adabachaghi. Kama, ha kowara na odidi uzu na usoroooge oogoolu na-adaputa mgbe a na-ekwu okwusokwu

n'usoro mmeputa okwu ahụ ma na-atunye uto gbara okpurukpu na nghotana uto na-eso ekwumekwu nwere agwara dum di mkpa. Udaasusu ndi a anyi na-ekwu maka ha ka a kporo aha di iche iche ndi a – *nsokwasị nkè* (SPILC, a.u), *nsełuda* (Mbah na ndi otu odee ya, 2013), *uda kentukwasi* (Onwudiwe, 2018). Ndi odee ndi ozo kpokwara ha aha yitere ndi a.

O buzi ihe mgbagwoju anya na ihe mwute na otutu mmadu aghotaghi ihe bu nsokwasị nkè na oru na uru ha bara n'okwu. Ufodu kwa akpoghi ha ihe, ebe ufodu amaghi na o bu ha bu ide n'ebe nghota okwu na uto asusu di. Nke a mere edemede a ji choo irutu aka ma kowaa udaasusu a di oke mkpa; ma burukwa n'obi isite na nkowaputa a mee ka ndi mmadu malite idi na-etinye ezigbo uchu na ha mgbe ha na-ekwu okwu. A tukwara anya na o ga-akpali mmuo otutu mmadu imu ihe gbasara odidida na umida kpokwem mgbe ha guchara edemede a.

N'edemede a, a ga-ewekota udaasusu nsokwasị nkè ndi a ga-eji mee nkowa a site n'edemede amumamu odidida na odididaasusu di iche iche. A ga-agbasokwa usoro nkocha wee ziputa oru mma nsokwasị nkè ndi a ga-eleba anya site na nkowa ndi odee di iche iche nyere banyere ha. N'ime nke a, a ga-eji atu di iche iche ndi ga-esite n'asusu Igbo wee kwado nkowa a ga-enye na nke o bu. A ga-ejikwa usoro Nnonoru Nziputa nke Trubetzko meputara di ka atutu a ga-eji wee ziputa ebumnobi edemede a. Nke a ga-enyezi aka gosiputa oru mma nsokwasị nkè o bu na n'iziputa nghota okwu. O ga-eweputakwa ima mma kwesiri idi n'ekwumekwu o bu e ji agwara nsokwasị nkè kwesiri ekwesị bagide.

Edemede a ga-abara umu akwukwo na ndi nkuzi asusu na sayens asusu uru. O ga-enyekwara ndi oru mgbasa ozi na ndi ugu akuko uwa aka n'ebe o di ukwu n'oru ha. O ga-abukwara nwa amala Igbo o bu ji asusu Igbo eme ihe mgbe niile na onye asusu nne ya di n'obi ihe nlekwasị anya mgbe niile.

Iji belata nhahu ndi mmadu nwere ike inwe n'ighota okwu ufu e ji dee edemede a, e nwere obere mgbakwunye. Nke a ga-abia na njedebe edemede a.

2.0 Ntuleghari Agumagu na Ntucha Nchocha

N'ebe a ka a ga-eleba anya na nkowa ndi odee nyerela banyere isiokwu *nsokwasị nkè* ma site na ha mee ntuputa nke nchocha a.

2.1 Nkowa isiokwu

Nsokwasị nkè di ka anyi ga-agawazi n'ihu na-akpo ya n'edemede a bu nke otutu ndi oka mmuta kwenyere na a na-atukwasa ha n'elu udaasusu keusoro (mgbochiume na udaume) ma o bu nkejiokwu mgbe a na-ekwu okwu. Ha gunyere, ma ha ejedeweghi na ndi a: *ogoolu*, *ndanusoro*, *oge uda*, *uzu uda*, *ndigide uda*, *akpomuda* (Clark na ndi otu odee ya, 2007), *ndoti uda* (Lyons, 1995), dgz. Udaasusu ndi a bu ndi sitere n'amumamu na nkowa sayens asusu (Lingwistiiks) kpomkwem.

Mgbe mmadu na-ekwu okwu, e newkwara agwara ndi ozo na-eme ka uda na nghota nke okwu ahụ di n'udi o di. Ufodun'agwara okwu ndi a di ka Ashby na Maidment (2005) na Clark na ndi otu odee ya (2007) si guputa ha bu nziputa onodu ime mmuo na echiche obi okwu, echiche ya gbasara ndi ya na ha na-ekwu, na kwa isiokwu e ji

n’aka. Ndị ọzọ bụ ọnọdu na ọdịdị ogwooro na mkpọdà nke onye na-ekwu okwu. Dị ka odee ndị a si kowa, agwara ndị a na-emetụ ogè, ùzù, ogooolū, nchetụ (n̄s̄s̄s̄) na akpọmụdà okwu ya (Ashby na Maidment, 2005). Ha na-emekwa ka a ghara ichoputa ma agwa okwukwu nke okwuù o sitere n’aka nkaonyenke o ji eziputa ụdị mmadụ ya, ka ọ bụ ọnàtàràchi (Clark na ndị otu odee ya, 2007).

Etu o sila dị, nsokwasi ñkè dị oke mkpa n’okwu ọ bụla n’ihi na ha na-ewebata nnwògharị olu dị iche iche n’okwu nke na-emekwa ka ụdị nghọta ọ bụla a chọrọ pụta site n’iji ndànuusòrò na oge ụdà kwesiri okwu ma ọ bụ ahiriokwu kwuo okwu (Winkler, 2007). Agwara ndị nsina sayens asusu (ọdịdịda na ọdịdịda asusu) ndị a na ndị ọzọ esiteghi n’amumamụ lingwistiiks na-ejikọ aka tinye nghọta na uto n’okwu.

Na nsonye nkowa ndị e nyeburu n’elu, Laver (1994) kowakwuru na nsokwasi ñkè na-ekwu maka ihe ndị ahụ na-adaputa mgbe a na-ekwu okwu na-abughị ụdaasusu keusoro, kama ha na-emetuta ụda keusoro. O kwukwara na nsokwasi ñkè na-aputa ihe n’ekwumekwu karịa ụdaasusu keusoro. O gakwara n’ihu kwuo na nkowa gbasara *nkwado na nhazi* dị iche iche dị n’ikwu okwu ga-eziputa nkesà nsokwasi ñkè na mmetuta ha na-emetuta ụfọdu ụdaasusu ma ọ buri ekwumekwu ahụ dum bụ nke nabido na nnokọ njiakpo okwu, ruo na mkpopta na akparamagwa ndị ọzọ so ekwumekwu wee tinyere mbata ụdaasusu kentukwasa ndị dị mkpa n’okwu ahụ. O bụ njikere ndị a ka Onwudiwe (2018) kporo ‘nkwado, mmeputa na mkpopta’ ụdaasusu ebe o kwuru: “Mkpopta putara nnokọ njiakpo okwu na akparamagwa ndị ọzọ gbasara mmeputa ụda” (ihu 2).

Laver (1944) chikotara nsokwasi ñkè, dị ka anyị ga-ahụ, etu ha si emetuta ma ọ bụ aputa ihe n’okwu. *Ogooolū* na *ùzù ụdà* na-egosiputa nhuja nke eko akpiri na ogo olu ụda n’otù n’otù. *Ndànuusoro* na-egosiputa usoro nsonoge nke okwu, ebe *ùsòrò ogè* na-eziputa mgbakota *oge ụdà* n’okwu. O kwukwara na *ndigide* ụda na-egosị ka *nchetu* e webatara n’ekumekwu hà. Ihe ndị a niile Laver (1994) chikotara bụ ha bụ ngwa na ntọala ekwumekwu. O bukwa ha na-eme ka nghota okwu daba, ma na-ewebata ñkamma n’okwu.

Nchikota na nkowa ndị a Laver nyere na-egosị ụdị mmetuta nsokwasi ñkè na-enwe n’udaasusu keusoro, na orụ ha na nghota na nziputa ñkammā ekwumekwu. O na-emekwa ka anyị mata na agwara ndị a na-arukọ orụ onụ n’otù oge. Ya mere, ọ ga-ahia ahụ isekasi ha iche iche mgbe a na-akowa nsokwasi ñkè n’ekwumekwu. Anyị ga-agbasozi nzọ ukwu a Laver (1994) maputara, tinyere nkowa ndị odee ndị ọzọ nyere wee bagide nturi ñma nsokwasi ñkè ndị anyị ga-akowa n’ebe a site n’iji atù dị iche iche.

2.2 Àtùtù Nchọcha

Nwa afọ mbà Russia so n’Otù ndị Okammuta na Prague n’ihe gbasara Ọdịdịda asusu bụ Nikolaj Serjijevich Trubetzkoy (1890 -1938) tuputara atùtù a ga-agbaso iji na-enyocha agwa okwukwu mmadụ nke e ji achoputa chiche ya na nghota dị n’okwu ya. Nke abụ n’ihi na agwa okwukwu na odidi asusu na-eme na nchetu na agwara nsokwasi ñkè ndị okwuù na-ewebata nwere ihe ha na-arụ. Àtùtù a, nke anyị kporo *Nnọnọru Nziputa* bụ otù n’usoro nnyocha ọdịdịda asusu ndị ọzọ dị n’ime atùtù nke anyị kporo *Ọdịdịdaasusu Nnọnọru* n’edemede a.

Dị ka àtùtù a si kowa, onye na-akpa ùbùbò na-agba echiche obi ya n'anwụ site n'ụdị nnwògharị ụda dị iche iche ọ na-ewebata, ndị na-esite na nsokwasi nke ndị dị n'okwu ọ na-ekwu. Omuma àtù, Malmkjær (2002) hụgara *ndebeolu* dị ka nke na-emezu ebumnobi okwu. Matthews (2007) n'otu aka ahụ kowakwara na *Nnònoru Nziputa* dị ka usoro ndị ọzọ so n'atùtù a sonyere na lingwistiks nziputa ọrụ, nke ndị ọka mmụta dị iche iche n'ihe omumụ lingwistiks nabatara.

Site na nkowa a, ọ ga-edo anya na okwu na-esite na nsokwasi nke na-eteròkwumekwuya iji ziputa nghota o bu n'obi. Ọ na-ejikwa ya eweputa agwa ekwumekwu dị iche iche. Dị ka Onwudiwe (2017) si rutu aka, agwara nsokwasi nke okwu ji kwuo nwere ike idi n'udi iwu si kwuo, ma ọ bu dị ka agwa nkeonye okwu ji ekwu.

Na nchikota, atutu *Odidiada asusu Nnònoru*, tumadu nke *Nnònoru Nziputa* ga-amagbu onwe ya n'iji tula ma ziputa nghota dị iche iche na-esi n'ububò adaputa. Nke a mere anyi ji kpebi igbaso ya mee nkowa n'edemede a.

2.3 Nkocha mma nsokwasi nke di iche iche na ọrụ ha na nghota na nkammā okwū

Na mpaghara a, anyi ga-eweputa ma kochaa mma nsokwasi nke ufodu ndi di nnukwu mkpa n'ekwumekwu, tumadu n'osusu Igbo. N'ime nke a, a ga-ahu na otutu mma ndi a na-ayiko, nke ga-eme na a gaghị ewelitekwa nke ọ bula batara na nkowa e meburu na mbu karia ma ọ dabakwara na nkowa ọzọ.

2.3.1 Ogoalū na Uzū

N'ikwu eziokwu, ngwaghari di iche ichedi n'ogoluna-amuta udi nkenudi nsokwasi nke di iche iche e nwere. Ọ bu ya ka Laver (1994) ji kwuo na ogoalū na uzū bu ụzọ e si anuta nsoroge ndamuda nke ogwooro. N'echiche Finch (2000) na Collins na Mees (2003), nghota ihe ogoalū bu dabeere na nsirihu echiche onye. Ma Finchgaziri n'ihu kwuo, di ka otutu ndi odee ndi ọzọ, na nziputa ogoalū bu *nsoroge ndamuda* nke okwukwu mmadu a na-anu mgbe olu okwu okwu na-agbago ma ọ bu na-agbada.

Nnwoghari nke olu okwu ndi a na-ewebata nghota di iche iche etu o kwesiri isi di n'asusu nke ọ bula ma ọ bu di ka okwu si cho. Dị ka Collins na Mees (2003) si kowa, uzo abuo ogoalū si putakaricha ihe bu di ka *udaolu* na *ndebeolu*. Ya mere, n'asusu Igbo, nnwoghari nsoroge ndamuda na-amuta okwu ohu bu usoro okwukwu asusu udao lu, di ka a ga-eji mkpuruokwu *akwa* gosi n'atu 1:

Omuma atu

- (1) *akwa* di ka *akwa* nwa na-ewute nne
- akwa* di ka Ngozi na-arahu ura n'elu *akwa*
- akwa* di ka Adaugo na-asu *akwa* nwa ya
- akwa* di ka Eke loro *akwa* okuko Udego yiri

Atu ndi a niile di na (1) na-egosigbado nnwoghari oluokwu n'asusu udao lu (Igbo) nke mutara okwu anọ di iche iche. Nnwoghari ogoalū a putara ihe site na mgbanwe udao lu (udaelu na udaala) na nkejiokwu abuo ndi di na mkpuruokwu a.

Mmetụta ogooolū n'asụsụ Bekee, dị ka n'òtùtù asụsụ mba Yurop na-adị iche n'ihu na n'ebe a, ọ na-emetụ okwu n'ùkwù n'ùkwù na-abughị na nkejiokwu. Asụsụ na-enwe ụdị mmetụta a ka an-akpọ asụsụ ndebeolu.

Collins na Mees (2003) kwuru na ngwaghari oluokwū bụ ihe a tūrū anya n'ekwumekwu ọ bụla mmadụ na-abagide. Ha mekwara ka o doo anya nà ndị mmadụ adighi anabata okwu ọ bụla enweghi nnwogharị oluokwū, ma kowaa ya dị ka akparamagwa ekwesighi ka mmadụ kpaa. Na nkwado echichie a, Onwudiwe (2015) kwuru na mgbe ọ bụla mmadụ na-ekwu okwu, ọ na-enwo oluokwu ya nke o kowara na ihe na-akpata ya bụ ngwaghari ogooolū nke ga-emetụ nghota na ụda *olu okwū* ahụ n'uzọ dị iche iche. N'atụ (2) na (3) n'okpuru, ngwaghari ogooolū nyere oluokwū nà nghota dị iche iche:

Ọmụma atụ

- (2) **elò** Chukwu (tūrū)
     *eloō Chukwu(aghaghị imezu)
- (3) **Ọ bụ** mụ
     *Ọ ọ mụ

E lezie anya n'atụ (2) na (3), a ga-ahụ na oluokwū na echiche dị na ha dị iche iche. Na nke mbụ, e nwere ụdị ngwaghari ogooolū na-eziputa ụdaolu ma nà nke abụọ ha n'otù n'otù, e nwere ụdị na-eziputa ndebeolu. A ga-ahụkwa na ngwaghari oluokwū atụ ndị dị na (2) nyere echiche dị iche iche ma tinyekwa ñkammā na mkpọputa ha. N'atụ ndị dị nà (3), ngwaghari oluokwū nà ñkammā dị nà ha sere elumaechiche ha adighi iche iche. Ma, ọ dīkwa mkpa ihùwà ama nà atụ ndị nwere akara kpakpando bụ naanị n'osusụ ka a ga-enwete ha.

Ọzọ, atụ nke abụọ na (2) na (3) nà-àkwàdo echiche ọtùtù ndị ọkammụta nà asụsụ niile nà-eji ndebeolu eziputa ụdị nghota dị iche iche (Wells, 2006, Clark na ndi otu odee ya, 2007) na ndị ọzọ. Nke a mekwara Clark na ndi otu odee ya (2007) ji kwuo nà asụsụ ụdaolu nwekwara ndebeolu n'ime ya, nke Wells (2006) kwadoro site n'ikwu na ụdị ndebeolu na-adị n'asusụ dị iche iche adighi abụ otu, ya na etu ha si eji ya eziputa nghota. Lekwa okwu ndi e wetere site n'ufodulundị Igbo na-akowa echiche a:

Ọmụma atụ

- (4i) **Kpọ** ọ gwahọ m (HL)
Nyaa i yā-āgwa m? (HL)
Nyū i jehozī? (HL)
- (ii) **Gī** ekwè, **mụ** ekwè (HL HL)

Ngwaghari oluokwū e ji me ekwumekwu n'olundị Igbo ndi a di na (4i) na (4ii) na-egosị ngwaghari ogooolū n'asusụ ụdaolu ziputara ụdị oluokwū a na-enwete n'asusụ ndebeolu. Atụ ndi a gakwara n'ihu kwado okwu Wells (2006), Clark na ndi otu odee ya (2007) na ndi ọzọ na-àkwàdo nà asusụ mba ụwa niile na-ewebata ndebeolu na ụdaolu n'okwu n'uzọ di iche iche, na iji ru ọrụ di iche iche. Echiche ndi a gara n'ihu na-akwado nà ngwaghari ogooolū bụ ntọala nghota nà uto ekwumekwu ma na-akwodisikwa echiche di n'atutù Nnọnrụ Nziputa nke Trubetzko y ike.

Nnwògharị ogoalū na-arukwa ọrụ ngosipụta okè nkebiokwu na nkebiahirị n'ahịrịokwu n'asụsụ ọ bụla (Ladefoged, 2006, Mbah na Mbah, 2010). Mgbe e kwuuru okwu rute n'ebe e nwere nkebiokwu na nkebiahirị a na-enwe *nchetu* nke na-ama ọkwa nnwògharị oluokwū ga-esote. Mgbe ọ bụla okwuù mere nke a nke ọma, ọ na-ewepụta nghọta dị n'okwu ahụ nke ọma ma webatakwa ñkàmmā kwesiri n'okwu ahụ. Lee atụ ndị a dị na (5) n'okpuru:

Ọmụma atụ

(5i) Ihe niile Obiefuna mekwara **megidere iwu agumakwukwo** ka e ji taa ya ahuhu.
 (ii) Okwu Chukwu, **ma o si n'ọnu onye Ukochukwu, ma o si n'ọnu onye nkiti**, di mkpa.

(iii) Chineke, **onye kere mmadu niile**, kwesiri ka e nye ya nsopuru.

N'atụ (5) e nwere *nchetu* na nnwògharị ogoalū iji maputa nkebiahirị di iche iche di n'ime ha. Imā àtù, n'atụ (5i), e nwere nchetu na nnwògharị ogoalū (ùdàolū) na njedewe ñgwaa ñsùrù (**mekowara**). N'otù aka ahụ, e nwekwara nchetu na mgbanwe ùdàoluna njedewe nkebiahirị ndabe (**megidere iwu agumakwukwo**). Ma ebe a na-etinye akara edide rikom n'ime ahirịokwu ufođu di ka na (5ii) na (5iii), a naghị etinye n'ufodu, di ka n'atụ (5i). Ma nke aegbochighi nnwoghari ogoalū maputara nkebiahirị ndabe kenkwa di n'atụ(5i).

Ogoalū pụtàrà ihe na nsokwasi ñkè n'ihì na otutu nkenudi nsokwasi ñke e nwere sitere n'otu udi ngwaghari ogoalū ma ọ bu nke ozo. Ọ bu nke a ka a kowara a na-esite na nsoroge ndamuda ahuta mgbe a bagidere ntucha *umioda* ekwumekwu.

A bia na nkocha umioda ogoalū, Laver (1994) na Clark na ndi otu odee ya (2007) nyere nkowa na nchoputa nsoroge ndamuda n'ekwumekwu ububo umuaka, ndi okenye nwoke na ndi okenye nwanyi digà iche iche. N'asusu ndi mba Yurop, Laver, (1994) site na nchoputa Fant (1956) mere, na nke Clark na ndi otu ya maputara na-enyentu *nsoroge* (Hz) ogoalū agbata mmadu ndi a di ka e gosiri na (6) n'okpuru:

Ọmụma atụ

(6) *Mmaputa Laver (1994)* *Mmaputa Clark na ndi otu ya (2007)*

(a) Ndi okenye nwoke = 200 ruo na 120	agbata 80
(b) Ndi okenye nwanyi = 300 ruo na 220	agbata 150
(c) Umuaka = 500 ruo na 330	agbata 200

Ma, Laver kowara na a bia n'ububo nkiti, *ntu nsorogeya* na nke ekwumekwu adighi abu otu di ka e gosiri n'elu kama ọ na-adị di ka ndi a:

Ọmụma atụ

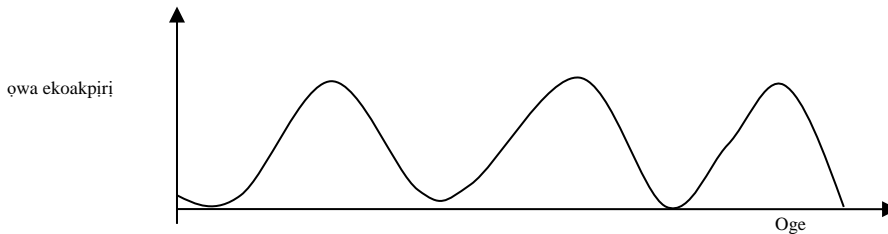
(7) Ndi okenye nwoke = 50 ruo 250
 Ndi okenye nwanyi = 120 ruo 480

Anyị lee anya na ndiiche ntù ndi a, o ga-edo anya na *ntu nsoroge*ekwumekwu na nke ububò adighi abụ otù.

Ntu nsorogè (Hz) na-egosì na ekwumekwu nwèrè agbata ntù dabara na nke adabaghị. Ya mere, mgbe okwuù matara nke a ma na-etinye ya n'orụ, o ga-eme ka ekwumekwu na ububò na-agazi ma na-atọ uto. O ga-enyekwara onye na-egere ekwumekwu aka imata mgbe ekwumekwu ahụ na-adaba na mgbe o naghizi adaba, ma mekwa ka a mara mgbe uto okwu puru n'ihe o kwesiri ibu. O ga-agbakwa ama ihe mere ogoalu na uzù ekwumekwu okwuù ji di etu o di. Clark na ndi otu odee ya (2007) wee dozie aka na nti ka onye o bua ghara iwere ntuputa ntu nsorogè ndi a n'ajughị esè n'ihì na ha abughị 'akū mmiri' na ntu nsorogè oluokwū tumadu ma e cheta na umuaka na-enwe mgbanwe mgbe na mgbe ma ha na-eto.

2.3.2 Akpomuda

Akpomuda bu mmajiji nsoroge nke mkpoda na nkuume na-esite na njigba aka were emeputa udi udaasusu o bua a chorọ (Laver, 1994). Ma, usoro akpomuda kpmkwem abughị ihe di mfe n'ihì na o bu oru diri njiakpo okwu di iche iche, tinyere akparamagwa nke okwuù iji nwete udi akpomuda o bua. Na nkowa nke Clark na ndi otu odee ya (2007), mgbe ikuku sin'akpa ikuku kwoputa, o na-ezute mgbochi site na mmajiji nsorogè na nkò na nkò, tinyere nchikpa ata ogwoorona ume o ji ekwofe, nke ga-achikwa nsoroge ndamuda na ume o ga-eji daputa. Anyi ga-eji Eserese (1) di n'okpuru kwaputa usoro akpomuda:

Eserese 1: Ufuru akpomuda (E setere site na Clark na ndi otu odee ya 2007)

Ufuru akpomuda o bua gara etu o kwesiri di ka nke a di n'Eserese 1 kwesiri igbaso otu usoro nguko oge ikuku ga-eji na-agafe ekoakpiri, nke a ga-enwe ike ikowanwu site n'udi nkwo ikuku o na-eziputa.

Nkowa akpomuda dabara adaba na-egosì na mgbuda uzu akpomuda na-adi di ka udi nhazi akpomuda a gbaso si di. N'otu akuku, udi nhazi akpomuda a gbaso ga-abu di ka nka okwu okwuù chorọ si di, ebe mgbe ufodu, o buru di ka oluokwū ya ma o bu nhazi o meburi na mbu si di.

Ozo, n'agbanyeghi ndiiche digasi n'usoro akpomuda, a na-enwekwa iru ukwu si na nkò ruo na nkò nke nwere ike imetu oluokwū mmadu. Iji ma atụ, Clark na ndi otu odee ya (2007) kwuru na o na-adi ka onye o bua o na-enwe iru ukwu n'usoro ndigide uda nke akpomuda si na nkò ruo na nkò. Nke a na-ewete ngwaghari nke nsorogè ndamuda nke a na-ahukari na mmalite akpomuda n'ihì uda mgbochiume ogbi. E mechazie, o belata mgbe e rutere n'igidi nkejiokwu. Ma ngwaghari nsoroge ndamuda diri gawa, o ga-amuta ichi okwu ma o bu olu mgbaka.

Nkowa ndi a niile na-egosi na ekwumekwu o bula ga-adi etu o kwesiri ga-abu nke nsoroge akpomuda ya adachapughi etu o ga-ewete ichi okwu achi na olu mgbaka nke ga-eme ka nghota na utu okwu ahụ mebie. Nkowa ndi a gosikwara na ihe o soro ya buru, na a na-enwekwa aka nka onye ma o bu ekere chi nke nwere ike imetu akpomuda. Nke a mere atutu nnono ru nziputa nke Trubetzkoj ji kwu na nghota okwu na-abu di ka okwu si gwaghari oluokwu ya.

2.3.3 Ndanusoro na Nsonogè

Ekwumekwu na-aga etu kwesiri ga-enweriri ndanusoro doru anya. Nke a ekwesighi igba onye o bula ghari, n'agbanyeghi nchere nansusu na-adi n'ekwumekwu (Abercrombie, 1967). Ashby na Maidment (2005) kwara ndanusoro di ka nsoroge ndamuda na-eziputa ndawanye nkejiokwu aru na nkejiokwu mfe n'okwu. N'asusu Igbo, e ji udaolu eziputa onodu a, ebe e ji ikeolu eziputa ya n'asusu Bekee.

Odudu anya gbasara ndanusoro di n'okwu na-adi mgbe a na-ekwu okwu werewere. Ndanusoro n'ekwumekwu na-aga na nsoroge nke na-adigide n'ekwumekwu ahu. Di ka Abercrombie (1967), Finch (2000), Ashby na Maidment (2005), Onwudiwe (2015), na otutu ndi okamputa ndi ozo si de, ndamuda na-adi na ndanusoro na-esite n'usoro nkuume na mkpopta ikeolu na nkejiokwu. Finch (2000) kwuru na nkejiokwu bu akara lingwistiiki pekarichara n'ihe ndi gbasara ndanusoro, nke o kwuru adighi enye nghota o bula, kama o no di ka agwara na-eziputa nkejiuda di iche iche di n'asusu. N'asusu Igbo, di ka n'asusu udaolu ndi ozo, usoro nguko ndanusoro ya bu nkejiokwu. Nke a di iche n'asusu Bekee ebe o bu ikeolu na-aguko ndanusoro ya. Onodu di etu a nyere asusu ndi a aha odidi ha n'otu n'otu - Asusu nkejiokwu na Asusu ikeolu. Onodu a gakwara n'ihu na-egosi na ndanusoro nke odidi asusu ndi a agahi na-abucha otu. Laver (1994) jiri nziputa nchocha Dauer (1983) gbasara ndiche o choputara na ndanusoro asusu Bekee na asusu mba Spain wee kwaputa nke a, ebe Dauer kwara na ndiche ndanusoro asusu abuo ndi a esiteghi n'aka okwu. Kama, o kwuru na o bu di ka odidi asusu abuo ndi a di, di ka asusu ndanusoro nsinkeolu na nke nsinkeokwu n'otu n'otu.

Iji gbochie nsogbu ndaghari ndanusoro nke odidi asusu di iche iche na-ewetere onu, Abercrombie (1967) turu elo na okwu na onu (oge) kwesiri ibu ndi asusu nne ha bu otu. Ihe nke a na-egosi wee buru na nghota ndanusoro ga-adikari mfe n'ebe onye so nwere asusu e ji kwuo okwu no. Ma anyi ga-aju onwe anyi ma o si etu a di n'etiti ndi mmadu, tumadu ndi ji asusu Igbo eme ihe, ebe i ga-anu ka nwa afu Igbo, a muru n'ala Igbo, o too n'ala Igbo ma guo akwukwo n'ala Igbo na-asutoghari asusu Igbo, ufodu n'udi ikpa nganga. Ya mere, o na-ajogbu onwe yamgbe mmadu abuo nwere otu asusu nne adighi aghota onwe ha n'ihu a gbasoghi ndanusoro kwesiri ekwesiri, ma o bu a ghotaghi ndanusoro asusu ha nke so n'otu ihe na-egbu utu na nghota asusu. Ma o dikwa mkpa mmadu inwe nti di nko iji na-achoputa mgbe o bula ndanusoro okwu abughi nke asusu ya.

Na nchikota nchocha o mere maka nzere 'PhD' na ngalaba umi uda n'isiokwu na-ekwu banyere njekorita udaolu na ndebeolu n'ekwumekwu n'asusu Igbo na asusu Bekee, Onwudiwe (2015) sitere na nkowa Uzoichukwu (2001) nyere gbasara asusu Igbo di ka nke ndanusoro nguko nsinkeokwu mee ka o doo anya na nsoroge ndanusoro okwu

(abụ) Igboadighi agbaso igidi nkejiokwu di ka n'asusu Bekee, kama o na-agbaso nkejiokwu ole okwu o bua nwere. Lee atu (8) o ji kwado nkowa a:

Omuma atu

(8)		<i>Onuogu nkejiokwu</i>	<i>Onuogu</i>
<i>uda(olu)</i>			
Oguuri: O sie ikē anyi abia		10 (iri)	10 (iri)
Ndi Okweuri: O sie ikē anyi abia		10 (iri)	10 (iri)
Og. O juo oyī anyi abia		10 (iri)	10 (iri)
Okw. O juo oyī anyi abia		10 (iri)	10 (iri)

(E wetere atu a site n'Uzochukwu, 2001)

O doro anya na nkejiokwu di n'ahiri nke o bua di iri n'onuogu; ma ndi bu udaealu, ma ndi bu uda nsuda ma ndi bu udaala. Ha niile ka a na-aguko. Etu a ka e nwekwara ike isi guko ndanusoro okwu nkiti, di ka o di n'atu ndi a di n'okpuru:

- (9) Bia -Onuogu nkejiokwu= abuo; onuogu uda(olu)= abuo
- (10) Na-ele m -Onuogu nkejiokwu= ano; onuogu uda(olu)=ano
- (11) N'eze ya -Onuogu nkejiokwu= ano; onuogu uda(olu)= ano
- (12) Anyi ga-ele ule echi -Onuogu nkejiokwu= iteghete; onuogu uda(olu)= Iteghete

Atu (8) wee ruo na (12) na-egosi usoro nguko ndanusoro n'okwu Igbo nkiti, nke adighi iche na nguko ndanusoro nke abu Igbo. Ma huwa ama na e nwere ngwaghari oluokwu udi nke ndebeolu n'atu (10) n'ih i nsoko udaealu na udaala na mbido okwu ahu; ma nweendoti uda n'atu (11) n'ih i ndapu udaeume na olulo udaealu. Ghotakwa na o bu ezie na mkpuruada keusoro ia] dapuru, udae kentukwasi ( ) o bu adapugh, kama e nwetere olulo udaeala di na nkejiokwu nke mbu nke mere ka o gbanwee ghoru udaealu nke serezi n'elu. Mbọ mkpokọ udaealu 'abuo' ndi a bu ya wetere ndoti uda n'okwu a.

Na nchikota, nghota usoro ndanusoro nke asusu o bua di mkpa n'ih i na mgbe o bua okwu agbasoghi ndanusoro kwesiri asusu o ji ekwu, o nwere ike na-abukosi okwu abukosi ma o bu na-agu mkpuruokwu agu. Ma o dikwa mkpa ihuwa ama na di ka Onwudiwe (2015) kwadosiri Ashby na Maidment (2005), Wells (2006) na Clark, Yallop na Fletcher (2007) na ndi ode ndi ozo ike, usoro ndanusoro nsina nkejiokwu na nke nsinikeolu nwere ike ibiakọ onu n'otu okwu di ka atu nke abuo na (2), nke ato (3) na nke ano (4) n'elu na-egosi n'otu n'otu.

Mma nsokwasi nke ndi a niile na-ejiko aka onu were aru oru nziputa nghota na nkamma di n'okwu. Onye o bua maara asu asusu ya ma o bu asusu o bua o ji ekwu okwu ma o bu akpa ububọ nke oma na-enwe ikē eji ha asu asusu etu o kwesiri. Nke a na-emekwa ka asusu na-ato utu etu o kwesiri ma na-aru oru nzikorita ozi nke oma.

3.0 Nchikota na Mmechi

O bu n'ebe a ka a ga-achikota ihe e mere na nchocha a, wee wetazie ya na njedebe.

3.1 Nchikota Nchoputa Nchocha

Edemede anyi lebara anya na mma nsokwasi nke. A horo nsokwasi nke ndi naputakari n'ekwumekwu, tumadu n'asusu Igbo. Nsokwasi nke ndi a gunyere ogoalu,

ndànusòrò, ogē ùdà, ùzùùdà na ndìgide ùdà. Ndì ozo gunyere àkpòmùdà, ndòtì ùdà, nsrooge, ùdàolu, ndeboolū, olu okwū, òsòroge ndàmùdà, ùmìùdà, òtù òsòroge, òsòroge na nchetù. E lebakwàra anya nankejiokwu na igidi okwu, o bu ezie na ha esoghì na nsokwasì òkè kpòmkwem, ma ha dì nnukwu mkpa na nziputa oru nsokwasì òkè. Agwara nsokwasì òkè ndì a niile na-arukòorù oru n'ekwumekwu nke na otutu oge, a naghì enwe ike esekesì ha otù otù n'okwu, tumadu mgbe onye maara eji ha ekwu okwu na-ekwu. Mgbe nke a mere, a ga-ahù nziputa nsokwasì òkè ka o no n'oru dì ka atutu Nziputa Nnonoru nke Serjijevich Trubetzkoy anyi gbasoro wee mee nkocha anyi si tuputa.

3.2 Okwu Mmechi

E zutere nnukwu nhiahun'edemede nchocha a. Ihe kacha na nhiahu e nwere n'edemede a bu e nweteghi otutu edemede metutara isiokwu a n'asusu Igbo. O hiakwara nnukwu ahù inwete nkowa otutu okpurukpu okwu ndi e ji de edemede a di ka a maarà na e nwebeghi otutu edemede n'isiokwu ndi metutara odidiuda, tumadu umiudu n'asusu Igbo. Ufodu ndi a huru nwere akpomakpo na aha dicha iche iche. n'ihì nke a ka e ji tinye obere mgbakanye na njedewe edemede a.

Etu o sila di, mmezu ebumnobi ide edemede a nyere odee obi anuri n'ihì na o wedewere mmuta na mpaghara a nso ndi na-amu ihe gbasara sayens asusu, tumadu asusu Igbo. Ya mere, o doro anya na e nwere otutu mperi di n'edemede a, ndi gunyere ndehie na mkpohie, ma a na-ario ka a gunyere ha odee edemede a. O dikwa mkpa ikwu na edemede a emetuchaghi ihe niile ndi di mkpa n'isiokwu a aka. Ma ebe otu onye agaghi emezucha ihe niile, a na-akpo ndi mmadu ka ha sonye n'ebe edemede a kwusiri dere gawa; na-akpokukwa ndi mmadu ka ha weputa isiokwu yitere nke a n'alaka odidiuda na odidiudaasusu mekwa edemede nchocha na ha.

Edensibia

- Abercrombie, D. (1967). *Elements of General Phonetics*. Edinburgh: University Press.
- Ashby, M. Na Maidment, J. (2005). *Introducing Phonetic Science*. Cambridge: University Press.
- Clark, J., Yallop, C. Na Fletcher, J. (2007). *An Introduction to Phonetics And Phonology* (Third Edition). Malden: Blackwell Publishing.
- Collins, B. Na Mees, I. M. (2003). *Practical Phonetics and Phonology*. London: Routledge Taylor and Francis Group.
- Dauer, R. M. (1983). "Stress-Timing and Syllable-Timing Re-Analyzed", *Journal of Phonetics II: 51-62*.
- Fant, G. (1956). "On The Predictability of Formant Levels and Spectrum Envelopes From Formant Frequencies", In M. Halle H. Lunt and H. Maclean (Eds), *For Roman Jakobson*. The Hague: Mouton.
- Finch, G. (2000). *Linguistic Terms and Concepts*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ladefoged, P. (2006). *A Course In Phonetics*. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- Laver, J. (1994). *Principles of Phonetics*. Cambridge: University Press.
- Lobner, S. (2002). *Understanding Semantics*. London: Hodder Arnold.

- Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge: University Press.
- Malmkjær, K. (2002). *The Linguistic Encyclopedia*. London: Routledge.
- Matthews, P. H. (2007). *The Concise Oxford Dictionary Of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Mbah, B. M. Na Ndị Otù Odee Ya (2013). *Ìgbò Àdi*. Nsukka: University Of Ngeria Press.
- The Society For Promoting Igbo Language And Culture (N.D). *Ọkaasụsụ Igbo*. Onitsha: Varsity Press.
- Onwudiwe, G. E. (2015). “Tone Intonation Interface: An Acoustic Analysis of Igbo Language Speakers of English”, A Phd Dissertation Of Nnamdi Azikiwe University, Awka.
- Onwudiwe, G. E. (2017). “Juncture In Speech: Illustrations From The Nnewi Dialect Of Igbo”, n’*Igwebuike: An African Journal of Arts And Humanities, Volume 3, Number u5, Pp. 77 – 94*.
- Onwudiwe, G. E. (2018). “Mkpọpụta Nà Mkpọkọ Ụdà: Agwara Òsèkpù Ntị N’osụsụ Nà Nghọta Asùsù”, n’*Odezuruigbo: An International Journal of Igbo, African and Asian Studies, Volume 2, No. 2, Pp.1 – 18*.
- Ụzọchukwu, S. (2001). *Traditional Funeral Poetry of The Igbo*. Akoka-Lagos: University Of Lagos Press.
- Wells (2006). *English Intonation: An Introduction*. Cambridge: University Press.
- Winkler, E. G. (2007). *Understanding Language*. London: Continuum.

Mgbakwunyè

Ndị bụ nkọwada okwu ụfọdụ e ji dee edemede a:

Àkpọmùda.....	Phonation
Àtùtù Ọdịdịdàasùsù Nnọnọrụ.....	Functional Phonology Theory
Igidi nkejiokwu.....	Syllable foot
Mma nsokwasi òkè.....	Suprasegmental feature
Nchetụ/nchere/òsùsù.....	Pausing
Ìdàanusòrò.....	Rhythm
Ndìgide ụdà.....	Sound duration
Ndotị ụdà.....	Lengthening
Ngukọ òsinahèkèjiokwū.....	Syllable timing
Ngukọ òsìnikeolū.....	Stress timing
Ngwaghari ogoalū.....	Pitch variation
Ngwaghaj oluokwū.....	Modulation of voice
Ìsònoje.....	Timing
Ìsòrogè òdàmùdà.....	Freouency
Ìntụ òsòrogè.....	Hert (Hz)
Ogè ụdà.....	Tempo
Ufuru akpọmùdà.....	Phanation waveform
Ụmịdà.....	Sound acoustics
Usoro àtùtù Nnọnọrụ Nzipùta	Expressive function Approach
Ụzụ (ụdà).....	Loudness